

نخستین مدرسه نوین استرآباد دبستان افخمیه

تاریخ گشایش: فروردین ۱۲۸۴ خورشیدی

■ علی بایزیدی
پژوهشگر تاریخ

■ پیش درآمد

نخستین مدرسه‌ی نوین یا مدرن، در شهر استرآباد (گرگان کنونی)، «دبستان افخمیه» است که در نخستین روز از ماه صفر ۱۳۲۳ق در این شهر به دستور حاکم وقت، «محمدعلی خان سردارافخم»، با مدیریت دکتر «سیدمهدی شریف‌الاطباء دامغانی»، و جذب حدود هشتاد دانش‌آموز و چندین معلم، گشایش یافت و حدود دو سال در این شهر دایر بود. در این مدرسه‌ی نوین، برخلاف مدارس قدیمه، به جز علوم همیشگی - هم‌چون ادبیات فارسی، ادبیات عربی و قرآن- دانش‌های روز دنیا در حوزه‌ی ریاضیات، جغرافیا، هندسه، هنر، قالببافی و... نیز آموزش داده می‌شد. آن‌چه در این مجال بدان پرداخته شده، تحقیق پیرامون تاریخ دقیق افتتاح مدرسه، گردآوری و ارائه کلیه‌ی گزارش‌ها و اخبار منتشره درخصوص این مدرسه که تاکنون در هیچ کتاب و مقاله‌ای ارائه نگردیده و مغفول مانده، و نیز نقد و بررسی درستی یا نادرستی اندک مطالبی که توسط پژوهشگران تاریخ معاصر در این باره نشر گردیده، می‌باشد؛ به‌ویژه کتاب‌های «آموزش و پرورش نوین گرگان» به قلم رحمت‌اله رجایی، «جایگاه

استرآباد (گرگان) در نشریات عصر قاجار» و «تاریخ فرهنگ و ادب استرآباد و گرگان» به قلم اسداله معطوفی، «سالنامه فرهنگ گرگان» به قلم مسیح ذبیحی و سیدابوالقاسم امیرلطیفی، «جغرافیا و جغرافیای تاریخی گرگان و دشت» به قلم اسداله معینی، «اسناد تحولات فرهنگی گرگان و دشت (جلد اول: آموزش و پرورش)» به قلم اشرف سرایلو و مصطفی نوری.

بیشتر مطالب این مقاله، از دل مطالب موجود در جراید دوران قاجاریه بیرون آمده که مجموعه آن‌ها در کتاب «جایگاه استرآباد (گرگان) در نشریات عصر قاجار» با گردآوری اسداله معطوفی منتشر گردیده است. به زعم نگارنده، این اثر را پس از کتاب «مخابرات استرآباد» وکیل الدوله مقصودلو، می‌توان مهم‌ترین منبع برای تاریخ استرآباد سال‌های پایانی عصر قاجار قلمداد نمود.

■ مدرسه افخمیه استرآباد

هم‌زمان با شروع دوره مشروطه، حاکم ایالت استرآباد، محمدعلی خان سردارافخم^۱، که در سال ۱۳۲۲ق، پس از نصرالله خان امیراعظم، به این مقام منصوب شده بود، در همان ابتدای ورود، برای نشان دادن لیاقت و کاردانی خود، مدرسه‌ی افخمیه را در استرآباد افتتاح کرد.^۲ او پیش از این انتصاب، وزیر (رئیس کل) نظمیة کشور بود. و در زمان تصدی نظمیة، درست یک سال پیش از به حکومت رسیدن در استرآباد، در اوایل سال ۱۳۲۱ق، با همراهی ممتحن الدوله - حکمران تهران - اقدامی جالب در حمایت از رواج مدارس جدید در تهران انجام داده بود که نشان از علاقه و توجه خاص او به گسترش و توسعه‌ی مدارس نوین و مدرن در ایران دارد.^۳

درباره‌ی تأسیس نخستین مدرسه به سبک نوین در شهر گرگان [یعنی مدرسه‌ای مشتمل بر علوم امروزی و نه علوم قدیمی و مذهبی]، مؤلفان «سالنامه فرهنگ گرگان» در سال ۱۳۳۷خ می‌نویسند: «در شهر استرآباد (گرگان)، نسبت به جمعیت، هشت باب مدرسه‌ی قدیمه^۴ وجود داشت که در آن‌ها طلاب علوم دینی، تحت نظر علماء اعلام وقت، به تحصیل اشتغال داشتند و به علت آزادی تجارت و رفت و آمد به کشور مجاور [روسیه] علاوه بر علوم عقلی و نقلی، در این اواخر [منظور دوره‌ی قاجار] علوم و فنون جدید هم، کم‌کم مورد بحث طلاب و مدرّسین قرار می‌گرفت و غالباً مجلات و روزنامه‌هایی که به زبان عربی از کشورهای خارج منتشر می‌شد، بر وسعت فکر آنان می‌افزود و گاهی افراد فاضل و دانشمند در غیر لباس روحانیت پیدا می‌شدند که به تدریس علوم جدید در این مدارس، اقدام می‌نمودند و برخی از علاقه‌مندان به کسب فیض نائل می‌شدند و زمزمه‌ی نهضت آزادیخواهی و تشکیل اجتماعات مربوط، در ایجاد علاقه‌ی آن‌ها به علوم جدید بی‌تأثیر نبود، تا این‌که در سال ۱۳۲۲ق مرحوم آقابالاخان معروف به سردار افخم به حکومت استرآباد (گرگان) منصوب شد و مشارالیه برای اولین بار اقدام به افتتاح مدرسه‌ی ابتدایی به سبک جدید به نام «مدرسه‌ی افخمیه» نمود و مدیریت آن به عهده‌ی مرحوم شریف‌الاطباء دامغانی^۵ بود و متجاوز از هشتاد نفر شاگرد داشت و با کمک مستقیم معظم‌له و شهریه‌ی شاگردان، اداره می‌شد، و پس از عزل وی، مدرسه تعطیل گردید تا این‌که در سال ۱۳۲۶ق که مصادف با طلوع آفتاب مشروطیت بود، در زمان حکومت مرحوم امیراعظم، بنا به اصرار مرحوم حاج شیخ محمدحسین [مجتهد مقصودلو] استرآبادی که از پیش قدمان نهضت آزادیخواهی بود، مدرسه‌ای به نام امیریه و به مدیریت حبیب‌اله عاملی تشکیل شد و متجاوز از یکصد نفر شاگرد داشت.»^۶

مؤلف کتاب «آموزش و پرورش نوین گرگان»، درخصوص تاریخ افتتاح نخستین مدرسه‌ی نوین در استرآباد، از قول «عبدالحسین ملک المورخین» در «کتاب مرآت الوقایع مظفری»، می‌نویسد: «آقا بالاخان سردار افخم حاکم استرآباد و گرگان در ماه محرم ۱۳۲۳ ق در استرآباد، مدرسه‌ی ملی به سبک جدید ایجاد کرده [و] نامش را افخمیه گذاشت». ^۷ و در پی نوشت این مطلب، چنین نوشته است: «نویسندگان سالنامه [فرهنگ گرگان]، سال تأسیس مدرسه را ۱۳۲۲ ق نوشتند». ^۸ او به تکرار، در صفحه‌ی دیگری از کتاب خود، ذیل مطلبی با عنوان «سالشمار وقایع آموزش و پرورش گرگان»، چنین آورده است: «نویسندگان سالنامه فرهنگ گرگان، سال ۱۳۲۲ [ه.ق] را سال تأسیس این مدرسه [افخمیه] اعلام کردند». ^۹

از چپ: آقابالاخان و کامران میرزا

اما این ادعا و برداشت از کتاب ارزشمند «سالنامه‌ی فرهنگ گرگان»، نادرست است زیرا همان‌طور که در ابتدای این مقاله، عین عبارات آن مؤلفان فقید آورده شده، هرگز اشاره‌ای به تاریخ دقیق تأسیس مدرسه‌ی افخمیه نشده و صرفاً سال ۱۳۲۲ ق را به عنوان تاریخ به حکومت رسیدن آقابالاخان سردار افخم در استرآباد، ذکر کرده‌اند - و نه سال تأسیس افخمیه -، در ادامه، مؤلفان سالنامه، از جمله اقدامات حاکم نامبرده (سردار افخم)، تأسیس نخستین مدرسه‌ی نوین در استرآباد را بدون اشاره به هرگونه تاریخ خاصی متذکر شده‌اند، اشاره‌ی آن‌ها تنها به «اولین بودن» مدرسه‌ی افخمیه در میان مدارس نوین و مدرن معاصر است. ^{۱۰}

جالب این جاست که این برداشت اشتباه از نوشتار سالنامه فرهنگ گرگان، توسط تاریخ‌پژوهان دیگری نیز تکرار شده است؛ به نظر می‌رسد این نویسندگان، مطالب سالنامه را با دقت مطالعه نکرده و نتیجتاً چنین برداشت کرده‌اند که سردار افخم به محض ورود به استرآباد و نشستن بر صندلی حکومت، دستور راه‌اندازی مدرسه را صادر نموده، و این موضوعی است که در ادامه‌ی این نوشتار بدان خواهیم پرداخت و بر اساس مستندات کافی و وافی موجود از مطبوعات عصر قاجار، به نادرستی برداشت پژوهشگران گرانقدر خواهیم رسید: مصطفی نوری و اشرف سرایلو: «مطالعات اخیر به پیروی از «سالنامه فرهنگ گرگان» که در سال ۱۳۳۷ خورشیدی به چاپ رسید» ^{۱۱}، مدرسه‌ی افخمیه را که آقابالاخان سردار افخم در سال ۱۳۲۲ قمری با سرمایه‌ی شخصی خود و به مدیریت سیدمهدی شریف‌الاطباء دامغانی در استرآباد تأسیس کرد، نخستین مدرسه به سبک جدید قلمداد می‌کنند» ^{۱۲}

اسداله معطوفی: «اولین مدارس به سبک جدید، از سال ۱۳۲۲ هـ (۱۲۸۳ ش - ۱۹۰۴ م) در گرگان تأسیس و آغاز به فعالیت نمود. در این سال، آقابالاخان معروف به سردار افخم، به حکومت استرآباد منصوب گردید. وی مدرسه‌ی ابتدایی «افخمیه» را به مدیریت شریف‌الاطباء دامغانی تأسیس نمود». از آن جایی که معطوفی این مطلب را ابتدا در چاپ نخست کتاب «تاریخ فرهنگ و ادب گرگان و استرآباد» (۱۳۷۶) و سپس در چاپ دوم، اصلاح شده و افزایش یافته (به سال ۱۳۸۹) تکرار نموده، نشان می‌دهد که ایشان در آن مقاطع، هنوز به جراید و نشریات عصر

قاجاری که خود گردآوری آن را در سال ۱۳۹۴ تحت عنوان «جایگاه استرآباد و گرگان در نشریات عصر قاجار» منتشر نموده، دسترسی نداشته است.

اسداله معینی: «قبل از سال ۱۳۲۲ قمری، مدرسه‌ی گرگان منحصر به مدارس قدیمه بود که در آن جا طلاب علوم دینی تحت نظر علماء وقت به تحصیل مشغول بودند، در سال مذکور مرحوم آقابالاخان معروف به سردار افخم به حکومت استرآباد منصوب گردید. مشارالیه برای اولین بار اقدام به افتتاح مدرسه ابتدائی به سبک جدید به نام مدرسه افخمیه نمود و مدیریت آن را به عهده‌ی مرحوم شریف‌الاطباء دامغانی معروف به سید حکیم وا گذاشت.»^{۱۳} که البته بخش انتهایی مطلب؛ یعنی معروف بودن شریف‌الاطباء به سید حکیم، از معلومات خود معینی است که در سالنامه نیامده است.

اگرچه نویسنده‌ی گرامی کتاب «آموزش و پرورش نوین در گرگان»^{۱۳}، تا حدودی از اشتباه پژوهشگران یاد شده، فاصله گرفته و با استناد به مطالب ملک‌المورخین، تاریخ محرم سال ۱۳۲۳ ق را مبنای کار خود قرار داده، اما با محاسبات نامشخصی که در جایی از کتاب عنوان نشده، تاریخ قمری فوق را معادل ۱۲۸۳ خورشیدی، عنوان کرده است (گویا تلقی نویسنده، اوایل ماه محرم بوده که با پایان سال ۱۲۸۳ خ مطابقت دارد).^{۱۴} برپایه‌ی محاسبات نرم‌افزاری موجود در فضای اینترنت که مستندترین آن وبسایت رسمی www.time.ir است، ماه محرم [نخستین ماه] سال ۱۳۲۳ ق مصادف است با ۱۷ اسفند ۱۲۸۳ لغایت ۱۶ فروردین ۱۲۸۴ خ، یعنی حدود یک سال و نیم پیش از تصویب انقلاب مشروطه در ایران (مصادف با ۱۴ جمادی الثانی ۱۳۲۴ هـ ق یا ۱۳ مرداد ۱۲۸۵ خ) که با یک محاسبات سرانگشتی نیز می‌توان به صحت تقارن تاریخی اعلام شده (۱۲۸۳/۱۲/۱۷ تا ۱۲۸۴/۰۷/۱۶ خ) توسط نرم‌افزار پی برد. فارغ از این که تاریخ ذکر شده توسط ملک‌المورخین [محرم ۱۳۲۳ هـ ق] درست باشد یا نه، که در ادامه‌ی این جستار بدان نیز خواهیم پرداخت، باید پذیرفت که افتتاح مدرسه‌ی افخمیه در آن فضای خاص مذهبی و سنتی دوران قاجار، قطعاً نمی‌توانسته در دهه‌ی نخست ماه محرم، مصادف با ایام عزاداری امام حسین (ع) و مقارن با پایان سال خورشیدی، اتفاق افتاده باشد و بر فرض درستی، قطعاً این موضوع با حلول سال جدید خورشیدی و گذشت ایام عید نوروز یعنی در روزهای پایانی ماه محرم مزبور، حادث شده است. نتیجتاً با این وصف، سال ۱۲۸۳ خ که مؤلف گرانقدر آموزش و پرورش نوین گرگان هم در دل کتاب و هم بر روی جلد آن، به عنوان نخستین سال راه‌اندازی مدرسه‌ی نوین در گرگان (استرآباد) از آن یاد کرده، به طور قطع نادرست است.

به نظر می‌رسد پژوهشگر و نگارنده‌ی گرانقدر کتاب، درخصوص اخبار افتتاح نخستین مدرسه در گرگان (استرآباد) منابع بیشتری در اختیار نداشته و تنها به مطلب کوتاه سالنامه فرهنگ گرگان (اثر مسیح‌اله ذبیحی و ابوالقاسم امیرلطیفی، منتشره به سال ۱۳۳۸ خورشیدی توسط اداره فرهنگ گرگان) و جلد دوم کتاب مرآت الوقایع مظفری، تألیف عبدالحسین خان ملک‌المورخین مشهور به لسان‌السلطنه (تألیف ۱۲۸۵ خورشیدی مرتبط با وقایع ذیقعد ۱۳۱۴ تا ۱۳۲۴ هـ ق، تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی منتشره به سال ۱۳۸۶ توسط نشر مکتوب تهران)، بسنده کرده است. از آن جایی که کتاب «مخبرات استرآباد» تألیف حسینقلی خان وکیل‌الدوله مقصدولو (۱۳۳۲-۱۲۵۶ خ) -به عنوان مهم‌ترین منبع وقایع پایان دوران قاجاریه در استرآباد- هم مربوط به وقایع سال‌های پس از تصویب انقلاب مشروطه (۱۳۰۳-۱۲۸۷ خ) می‌شود، نتیجتاً در خصوص تأسیس مدرسه افخمیه (۱۲۸۴ خ) نمی‌توانسته مورد استناد و استفاده قرار گیرد.

آنچه نویسنده گرانقدر کتاب آموزش و پرورش گرگان از دسترسی به آن‌ها دور مانده، مطبوعات منتشره در عصر قاجاریه است که مورد استفاده‌ی وی قرار نگرفته و همین امر سبب گردیده تا کتاب مزبور در ارائه‌ی اطلاعات قابل توجه در خصوص واقعه‌ی گشایش نخستین مدرسه نوین استرآباد، عاری از اشکال نباشد.

حدود دو تا سه سال پس از چاپ کتاب آموزش و پرورش نوین گرگان، اسداله معطوفی، پژوهشگر نام‌آشنا و کهنه‌کار تاریخ منطقه‌ی گرگان و دشت، کتاب «جایگاه استرآباد (گرگان) در نشریات عصر قاجار» را در سال ۱۳۹۶ به همت انتشارات تنعیم گرگان، منتشر نمود که می‌توان آن را پس از کتاب ارزنده‌ی «مخابرات استرآباد»، به‌عنوان دومین منبع مهم اخبار و اطلاعات از وقایع سال‌های پایانی قاجاریه، قلمداد کرد. این اثر که به زعم نگارنده‌ی این نوشتار، به جز دو ایراد کوچک - یکی این‌که واژه‌ی «جایگاه» در ابتدای نام کتاب، مازاد است، و دیگر این‌که به دلیل عدم استفاده از نمایه (فهرست اعلام) هم‌چون دیگر آثار ارزشمند او، از ایراد عمومی همیشگی برخوردار است - اثری ستودنی، با اهمیت و قابل توجه است و نشان از صرف وقت و انرژی بسیار گردآورنده‌ی مشهور آن دارد. این اثر، چنان‌چه پیش از انتشار کتاب آموزش و پرورش نوین گرگان، منتشر می‌شد، می‌توانست یاریگر مؤلف آن کتاب قرار گیرد. در ادامه، مطالب مرتبط با تأسیس و گشایش افخمیه، نخستین مدرسه نوین استرآباد، را به ترتیب تاریخ انتشار مطبوعات آن دوران، ارائه می‌کنیم.

روزنامه ایران سلطانی در گزارشی به تاریخ ۱۲ صفر ۱۳۲۳ ق می‌نویسد: «از قرار راپورت کلی که از وقایع‌نگار مخصوص ما رسیده است... روز هفدهم محرم الحرام، سردار افخم... با اردوی نظامی مراجعت به شهر استرآباد نمودند. از جمله اعمال و... معزی‌الیه در استرآباد که فی الحقیقه بزرگ‌ترین خدمت به ملت است این است که در استرآباد تا به حال اسمی از معلمخانه [مدرسه] نبود که سهل است بلکه یک مکتب عمومی که چهار نفر طفل در آنجا تعلم نموده و تربیت شوند [هم] نبود چنان‌که اکثر اهالی این شهر عامی و بی‌سواد می‌باشند. سردار افخم به اقتضای غیرت و همت وطن‌پرستی و حب ابنا... از کیسه فتوت خود در استرآباد، مدرسه موسوم به (افخمیه) تأسیس و ایجاد نموده همه نوع اسباب لازمه تحصیل از معلم و مشّاق و مدیر و غیره فراهم کردند و از غره صفر اعلان نمودند که هرکس مایل بوده باشد فرزند خود را به مدرسه بیاورد با کمال مهربانی پذیرفته و نهایت مراقبت در تربیت و تعلیم و درس و مشق او خواهد شد. الحق از تأسیس اولین اساس سعادت و نیکبختی ایالت را حق... بر اهالی آن ولایت است که باید ابداً شکر و امتنان آن را به جا آورند.»^{۱۵}

از آن جایی که در ابتدای خبر فوق، چنین آمده بود که «چون سابقاً به [مرکز حکمرانی] ایالت جلیله خبر رسید که بعضی از طایفه تراکمه داز آغاز شرارت و سرقت نموده، قریب سه هزار رأس گاو و گوسفند و اسب از فندرسک و کتول به دزدی برده‌اند، متجاوز از یک ماه قبل، سردار افخم والی استرآباد و گرگان، اعظام السلطان، فرزند خود را به نیابت حکومت در شهر گذاشته خودشان با اردوی نظامی به عزم تنبیه و تأدیب آن طایفه و استرداد اموال مسروقه از استرآباد حرکت نمودند...»^{۱۶} مشخصاً نشان می‌دهد که سردار افخم در حدود یکی دو ماه پیش از مراجعت به استرآباد (به تاریخ ۱۷ محرم ۱۳۲۳ ق) در مرکز ایالت نبود و لذا نمی‌توانسته پیش از تاریخ مورد اشاره، در خصوص تأسیس مدرسه اقدام کرده باشد، کما این‌که در شمارگان پیشین این نشریه و دیگر جراید نیز اشاره‌ای به این موضوع نشده است. از مجموع نکات عنوان شده در این خبر، چنین بر می‌آید که تاریخ دقیق صدور دستور

تأسیس نخستین مدرسه در استرآباد، ۱۷ محرم ۱۳۲۳ق مطابق با چهارم فروردین ماه ۱۲۸۴خ و تاریخ شروع به کار آن، ۱ صفر ۱۳۲۳ق مطابق با ۱۷ فروردین ماه ۱۲۸۴خ است.

نشریه هفتگی تربیت در شماره سیصد و پنجاه و هفتم خود به تاریخ پنجشنبه چهاردهم صفر ۱۳۲۳ق مصادف با بیستم آوریل ۱۹۰۵م [مطابق با ۳۰ فروردین ۱۲۸۴خ] در مطلبی اختصاصی با عنوان «مدرسه افخمیه استرآباد» می نویسد: «وقایع نگار مخصوص تربیت شرحی از نظم و انتظام امور حکمرانی استرآباد و اقدامات مجدانه‌ی جناب مستطاب اجل اکرم سردار افخم حکمران استرآباد و مضافات دام اقباله‌العالی در تنبیه متمرین طایفه داز از طوایف ترکمن نوشته و معلوم است که این جمله از وظایف و تکالیف حکام با احتشام می باشد و خلاف آن خاصه از اشخاص با کفایت غرابت دارد. از مسطورات وقایع نگار مشارالیه، چیزی که در اداره‌ی تربیت جلوه می نماید داستان مدرسه است. مخصوصاً مدرسه استرآباد که زیاده از حد طرف حاجت می باشد. وقایع نگار محترم ما می نویسد جناب مستطاب مفخم سردار افخم برای شهر استرآباد ترتیب مدرسه داده و مبلغی در راه این کار خیر از جیب فتوت خود مبدول داشته و کار مدرسه که موسوم به افخمیه می باشد آن جا به آن جا رسیده که از اول ماه صفر الخیر مفتوح خواهد شد. یعنی معلم و مشاق و سایر لوازم از اساسیه و غیره حاضر شده و اعلان کردند که از اول شهر صفر المظفر هرکس فرزند خود را به مدرسه افخمیه صورت بگیرد، اسباب امیدواری می شود زیرا که رستگاری و فلاح و کلیه صلاح و اصلاح حال امم بسته به مدرسه می باشد. روشن تر عرض کنم اعتقاد بنده این اوقات آن است که روزنامه هم بعد از شیوع مدارس و مکاتب و روشن شدن اذهان مردم، فایده دارد و گرنه حالا اگر بنده خدای نکرده خلاف بگویم و در صدد انهلال همشهریان باشم با این بی سوادی و کج طبعی ناشی از عامی بودن کیست که بداند و بفهمد که من چه می کنم باری ما ندانیم که خوب و بد کدام است، کار ناتمام است. امیدواریم چه در استرآباد چه در سایر بلاد دولتخواهان ملت دوست برای نشر و انتشار علم و دانش قدری بیشتر و بهتر دست بجنبانند که وقت تنگ است و در پس ننگ. انشاءالله بعد از آن که وقایع نگار ما شرح افتتاح و دایر شدن مدرسه افخمیه را نوشت تشکر و عرض امتنان را به دعا و ثنای جناب مستطاب اجل اکرم سردار افخم دام اجلاله و انضاله بپردازیم. برای تحصیل بفرستد قبول خواهد شد. راست بگویم این از آن خبرهایی است که معنی دارد.»^{۱۶} با مقایسه مطالب هفته نامه تربیت و نشریه ایران سلطانی، که هردو مطلب، یکسان است، مشخصاً برمی آید که تاریخ افتتاح و گشایش نخستین مدرسه شهر گرگان (استرآباد) روز اول صفر ۱۳۲۳ق مطابق با هفدهم فروردین ماه ۱۲۸۴خ است.

جریده‌ی حبل المتین هم در صفحه اول و دوم از شماره ۳۲ خود به تاریخ دوشنبه ۹ ربیع‌الاول سال ۱۳۲۳ق مصادف با ۱۵ می ۱۹۰۵ میلادی به انتشار مطلبی مشابه با خبر فوق، تحت عنوان «مکتوب از استرآباد» پرداخته و عین خبر سرقت سه هزار رأس دام‌های اهالی ایالت استرآباد توسط ترکمانان را در بخش نخست این خبر و پس از آن، خبر ورود سردار افخم در تاریخ ۱۷ محرم الحرام با تمامی نیروهای نظامی اش به استرآباد را تقریباً با همان انشاء و طرز نگارش، ذکر نموده که مشخصاً حاکی از این است که خبرنگار (وقایع نگار) هردو نشریه یک تن بوده‌اند، هم چنین از مطالب مندرج در هردو نشریه چنین بر می آید که خبرنگار مربوطه، از خبر راه اندازی نخستین مدرسه‌ی مدرن در استرآباد، به شدت خرسند و خوشحال است:

«... روز ۱۷ شهر محرم الحرام با تمام اردو ... المرام مراجعت به شهر فرمود. اسباب مزید تشکر و آسایش عموم رعیت

گردید و نیکوترین خدمتی نمود که زبان از پاس تشکر و توصیف آن الکن و قاصر است و آن این است در شهری که اسمی از معلمخانه شنیده نشده بلکه یک مکتبخانه که چهار نفر اطفال در آن تربیت یافته باشند، نبود و اکثر نفوس آن بی سواد صرف بوده ایالت در این سرحد معظم، از مشاهده‌ی این حال از راه غیرتمندی که مقتضی حسن طینت می باشد از کیسه‌ی فتوت خود احداث مدرسه‌ی مسمی به افخمیه فرموده همه نوع لوازمات آن را از معلم و مشاق فراهم آورده از غره [یکم] شهر صفر المظفر هرکس مایل باشد فرزند خود را جهت تحصیل به مدرسه بفرستد در نهایت مهربانی همه قسم درس و مشق به او تعلیم خواهد شد. حال چنانچه اهالی خود این شهر، به واسطه‌ی عدم اطلاع از نتیجه و نمرات این قسمت غیرمترقبه مایل به آوردن اطفال خود به این مدرسه نبوده باشند جز بدبختی چه توان دانست. فردای این مملکت که بزرگترین عمومات آن‌ها به واسطه‌ی عدم معلمخانه و سرگردان بودن اطفالشان بوده حال از استماع این مژده‌ی روحفزا سرور عظیمی حاصل نموده، روز می شمارند و به فرزندهای خود وعده‌ی غره‌ی شهر صفر را می دهند و لابداً بالتبع اسباب تشویق اهالی خود شهر هم خواهد شد. الحق و الانصاف در این مملکت، معظمتر از این اقدام مجدانه و ودیعه‌ی باقیه، متصور نمی شود. امید است که اهالی رغبت به هم رسانیده، کوکب وجود این اطفال از برج نحس نادانی به برج سعد علم و دانش نزول نموده، آفتاب اقبال اهالی این مملکت از افق علم و دانش طلوع نماید، چنانچه به دیده‌ی انصاف بنگریم تمجید و تمدیح افعال ممدوحه‌ی اینگونه اشخاص علم دوست بر ذمه‌ی عموم نوع لازم است و این گمنام را فرض است که به ادارات، اطلاع و اشاعت بدهد تا از درج آن، اسباب تشویق صاحبان خیر و ترغیب و تحریص بعض خودتان نوم [خواب] غفلت گردیده به هوش آیند.^{۱۸}

اما جالب‌تر و دقیق‌تر از تمامی مطالب فوق، گزارش کاملی است که در شماره ۸ نشریه مظفری بوشهر، سال چهارم، به تاریخ ۱۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۳ ق مطابق با ۵ برج ثور [فرسی یزدگردی] و مصادف با ۱۵ مه ۱۹۰۵ میلادی، صفحه ۱۱، در خبری با عنوان «تأسیس مدرسه افخمیه استرآباد» درج شده که محتوای آن با مطالب نشریات «تربیت» و «ایران سلطانی» که تاریخ گشایش مدرسه را اول ماه صفر نگاشته‌اند، تفاوتی ندارد اما جزییات دقیق‌تری از وقایع پیش و پس از تأسیس مدرسه، ارائه کرده است. به عنوان مثال، تاریخ انتشار خبر اعلان گشایش مدرسه را ۲۷ محرم عنوان نموده و این که ظرف چهار روز، با جذب سی آموزگار، این مدرسه کار خود را در اول ماه صفر، آغاز نموده و در دومین روز این ماه، سردار افخم با عده‌ای از بزرگان شهر به دیدار معلمان و دانش‌آموزان مدرسه رفته‌اند:

«خبرنگار محترم ما از استرآباد می نگارد، چندی بود که جناب... سردار افخم حکمران استرآباد دام اقباله‌العالی بی‌تربیتی اطفال شهر را با... وطن خواهی خود منافی دیده، تأسیس مدرسه را در تصور داشتند. بحمدالله در این زمان، سعادت‌القران، موفق گردیده در شهر محرم‌الحرام تشکیل آن را مرتباً و منظماً در تدارک... و رئیس و ناظم و معلم و غیره داده ریاست کلیه را جناب آقامیرزا سیدمهدی خان صدیق‌الاطباء^{۱۹} و ناظمی را به آن امر ایشان مَفْوض فرمودند. برای آن که این اقدام خیرمرام در عهده‌ی تأخیر نباشد، خانه‌ای موقتاً آجاره فرمودند، روز بیستم محرم‌الحرام افتتاح آن را اعلام دادند، در ظرف چهار روز سی نفر معلم حاضر و مشغول تعلیم گردیده از محاسن این انتظامات خیریه تمام اهالی بلاد از جناب حکمران متشکر و ممنون شده‌اند. روز شنبه دوم شهر صفر خود جناب حکمران و آقایان علماء عظام و رجال دولت ابدفرجام با جناب قنسول دولت فخمیه روس به جهت تبریک

این بنای مشروع مقدس در آنجا حضور به هم رسانیده پس از صرف چای و شربت جناب حکمران مخاطباً به جناب شریعتمدار آقای حاجی سیدمحمدطاهر مجتهد^{۳۲} نطق فرمودند که غرض ما از احداث این مدرسه و تحمل زحمات، بنای کارخانه‌ی آدم‌سازی می‌باشد که اطفال شهر ز بند بی‌تربیتی رسته، انسان و آدم شوند. ضمناً شاگردانی را هم امتحان فرمودند معلوم شد در این اندک‌زمان، تفاوت کلی برای اطفال ظاهر شده، سیدمفید نامی سیزده ساله برخواسته خطبه‌ی غرای ذیل را قرائت نموده مجلس را به دعای بقای ذات ملکوتی صفات اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاهی ارواح العالمین فداه، ... کردند، جناب حکمران، رئیس مدرسه را به یک طاقه شال مخلع و مبلغ ده تومان هم به معلمین انعام مرحمت فرمود و همه را به مواعید و اظهار تشویق امیدوار فرمودند. خداوند روز به روز وجود ... نمود این‌گونه مؤسسين بناهای خیر را افزوده و مضاعف فرماید...^{۳۳}

جریده مظفری در همان شماره، در ادامه گزارش فوق، متن خطابه‌ی دانش‌آموز سیزده ساله، سیدمفید استرآبادی، را با عنوان «مواد خطابه» منتشر نموده است:

«به نام ایزد بخشایشگر مهربان، سپاس بیکران مر خداوند دانا و توانائی را سزد که هر دو جهان را از نیستی، هستی داده و آدمی را به نیروی دانش بر دیگر جانوران برتری بخشیده و با فر پهلوی سرافرازی داده بر همه‌ی آنان فرمانروا کرده و درود بیرون از شماره بر همه‌ی فرزندان بارگاه یزدانی و دانشوران فرگاه خدائی که پزشکان رنج نادانی و درمانده درد بینوائی‌اند و پروردگار آن را که در گرداب نادانی فرورفته‌اند و در دریای نافرمانی غوطه‌ور شده‌اند، رهائی داده، دستگیری می‌کنند. و به پایهی بلند و مایه‌ی ارجمند و دانش می‌رسانند. ویژه نیایش ما ایرانیان سزاوار نخستین کلمه‌ی هستی و سرمایه‌ی خداپرستی پایان فرستادگان و ... از راه افتادگان است، سترگ پیمبر تازی و تبار و نژاد او و یاران او باد که برگزیدگان کردگار و پیشوایان مردم هوشیار نیکو هنجارند - سپاس ما ایرانیان سزاوار شاهنشاه سکندر دستگاه انجم سپاه فرخگاه دادگستر دانش‌پرور و سایه‌ی یزدان گیتی‌ستان فرشته‌پاسبان (مظفرالدین شاه قاجار) که بختش باز و تیغش برا و تختش همواره پایا باد. آیین داده تا در پیشگاه بندگان خرد دستگاه بلند پایگاه خداوند راه یزدانی فرساده هوشمند دادگستر فرجاد و دانشمند هنرپرور مرد یگانه‌ی نیکو هنجار پیروزی پرگار خورشید دانشوری و انجم فرزاندگی خواجه‌ی بزرگمهر خدایگان با فر توان ... (سردار افخم)»

که بخت بلندش همیشه برجا و اندیشه‌ی خدمتگذار باش همواره کارفرما باد و سایه‌ی بلند پایه‌اش از سر ما دبستانیان آموزگارخانه‌ی «افخمیه» کاسته و کوته مباد. پور والا گهرش گرامی تبار دانشیار بلند پایه‌ی گرانمایه‌ی ... همراه بزرگی دستگاه بالا جایگاه مرد فرزانه‌ی آزاده فرساده فرجاد «اعظام السلطان» که یزدانش یار و روزگارش دراز

رداست بحر... پایدار باد- در بارگاه خدائی سپاس می‌گذاریم و از یزدان نیکوئی‌رسان مهربان، پایداری این دوره‌ی

ستوده را خواستگاریم و امیدواریم که تا پسین دمان، پاینده و پایدار بماند - ایدون باد - ایدون باد...^{۳۴}

جریده‌ی مصور «چهره‌نما» نیز در شماره ۲۳ سال دوم انتشار خود، به تاریخ ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۳۲۳ ق مطابق با ۱۹ ژوئیه ۱۹۰۵ م، در نخستین صفحه نشریه و ادامه آن در صفحه دوازدهم، ذیل مطلبی با عنوان «بقیه استرآباد از شماره ۲۲» مشابه با نشریه مظفری، بخش کوتاهی از خبر را آورده است.

نشریه چهره‌نما نیز در ادامه خبر (صفحه دوازدهم)، به سیاق همان نشریه مظفری، متن خطابه دبستان افخمیه استرآباد را مطابق با متن فوق، منتشر کرده و سپس از قول گردانندگانش، ذیل مطلبی با عنوان «چهره‌نما» می‌نویسد:

«یک عالم مسرت و انبساط و یک دنیا بهجت و نشاط از همم متعالیه‌ی ملت پرورانه‌ی جناب سردار افخم حکمران استرآباد در افتتاح مدرسه افخمیه در این سرحد معتبر و داوطلب بودن برای امتحان شاگردان از برای تشویق اولیای اطفال، به مادست داد، از خدا خواهیم این قبل اشخاص جلیل القدر که حیات ملی را باعثند روز به روز در دوائر دولت زیاده بر زیاده گردد تا ملت مستعد قابل پرورش و تربیت این مریبان دولتخواه به مقامات توفیقات عالیه ارتقا یابد - از نوادر و غرایب این است که سردار افخم به یک بارک الله و آفرین که اولین بخشش و بزرگترین انعامات بزرگان ماست، قناعت نکردند و یک شال و ده تومان انعام به رئیس و معلمین انعام فرموده‌اند. رجا داریم در امتحانات آینده بذل تفقادات کریمانه در حق اجزاء مدرسه بیشتر از بیشتر نمایند.»^{۲۳}

با توجه به انعکاس گسترده‌ی خبر افتتاح و راه‌اندازی مدرسه مدرن و نوین افخمیه استرآباد، در میان مطبوعات سراسری، سردار افخم از جانب پادشاه وقت قاجار - مظفرالدین شاه - مفتخر به دریافت نشان و تمثال خورشیدمثال همایونی گردید. این پیشکش توسط مقبل الدوله پیشخدمت خاصه شاه، برای سردار افخم هدیه آورده شد. نکته جالب این است که با ورود مقبل الدوله به استرآباد (عصر روز جمعه بیست و هشتم ماه ربیع الاول ۱۳۲۳ق)، جریده ایران سلطانی، ذیل صفحه نخست شماره ۱۶ سال پنجاه و هشتم خود، مورخ سه‌شنبه بیست و نهم شعبان، چنین گزارش می‌دهد که «سردار افخم با تمام اعیان و صاحب‌منصبان خاص و سرکردگان استرآبادی تا یک فرسنگی شهر، عطیه فاخره خسروانی را استقبال و با تشریفات تامه و نهایت شرف... اعتبار خود نمودند و در بالای تپه قلعه‌خندان که از آثار قدیمه است، چادرپوش عظیمی افراشته ساعتی در آن جا مکث نموده پس از فراغت... و صرف شربت و شیرینی مراجعت به شهر نمودند.»^{۲۴}

همین نشریه، در ادامه خبر فوق که با عنوان «استرآباد و گرگان»، با رقم ۱ منتشر شده، می‌نویسد: «چندی قبل برحسب دعوت مدیر مدرسه افخمیه [منظور شریف‌الاطبای دامغانی] که از مؤسسات سردار افخم است، معزی‌الیه با تمام علماء، اعیان و تجار برای امتحان و تشویق متعلمین [دانش‌آموزان] به مدرسه مزبوره رفته، دو سه نفر از شاگردان خطبه بلیغی... ذات اقدس همایون شاهنشاهی قرائت نموده پس از امتحان سردار افخم به تمام معلمین و متعلمین انعام و جوایز دادند.»^{۲۵}

حبل‌المتین در شماره ۴۲ مورخ دوشنبه ۲۰ جمادی‌الاول سال ۱۳۲۳ق، مطابق با ۲۴ جولای ۱۹۰۵م، در صفحات ۱ و ۶ ذیل مطلبی با عنوان «مکتوب از استرآباد (از شماره ۴۱)» به انتشار ادامه نام‌هی ارسالی از طرف فردی با نام اختصاری (م.ع) پرداخته مبنی بر این که پیشرفت هر طایفه‌ای به علم و تحصیل و تأسیس مدرسه است. چون به همت اعلیحضرت معارف‌پرور مظفرالدین شاه قاجار و افراد خیر مدارس تأسیس می‌شوند، «...پس ای غیرتمندان با فتوت استرآباد اقدام به تأسیس مدارس نمایند تا نونهالان وطن در بوستان دبستان‌ها علم بیاموزند. حالاکه جناب سردار افخم حکمران استرآباد مدرسه افخمیه را تأسیس نموده، پس وقت را غنیمت شمرده چون سایر غیرتمندان وطن به دیگ حمیت بجوشید و در تربیت و تعلیم اطفال خود بکوشید. و شکر این قسمت گذارید که امروز جناب سردار افخم حکمران که مراتب غیرتمندی و حمیت و دولتخواهی و ملت‌پرستی ایشان بی‌نیاز از ادله و برهان است. چنانچه در کلیه کارها با خیالات شما کمال اتحاد و وفاق و همراهی دارد. در این امر خیر... با شما شریک و انباز گردیده و نام نیک ایشان به تأسیس مدرسه افخمیه در استرآباد در صحایف تاریخ باقی خواهد ماند

- خود جناب ایشان که یزدان پاک گوهر وجود سعادت مرامش را از دستبرد حوادث روزگار مصون فرماید - با کمال شغف و میل خاطر، تربیت و تعلیم بیست و پنج نفر اطفال یتیم را به عهده فتوت خود گرفتند»^{۲۶}

با توجه به آن چه گذشت، اقدامات سردار افخم در استرآباد و تلاش‌های تقریباً دوساله‌ی او (۱۳۲۲ و ۱۳۲۳ق) در این منطقه، به ویژه تأسیس مدرسه نوین استرآباد، موجب شد تا اتابک اعظم مراتب امر را به اطلاع شاه رسانده و از سوی مظفرالدین شاه، یک قبضه شمشیر مرصع و ممتاز از جواهرخانه برایش به استرآباد بفرستند.^{۲۷}

حبل‌المتین در گزارش کاملی به مناسبت پنجاهمین روز تأسیس دبستان افخمیه - که طی مکتوبی از استرآباد به دست‌شان رسیده - می‌نویسد: «چندی قبل به عرض رسانید که جناب سردار افخم والی استرآباد که از رجال بادرایت و هواخواهان عالم انسانیت و طالبان ترقی دین و دولت است، مدرسه‌ی موسوم به افخمیه به همت خود افتتاح فرموده به لطف بار خدا هم ... یوم دوشنبه هفدهم شهر ربیع الوارد حضرت ختمی مرتبت سنه ۱۳۲۳ق که پنجاه روز از افتتاح مدرسه افخمیه گذشته بود - جناب سردار به جهت امتحان اطفال و تشویق آن‌ها جمعی از علماء ملت و رجال دولت و صاحب‌منصبان و تجار محترم را به مدرسه افخمیه دعوت فرموده در انجمن علمی حضور به هم رسانیدند - بعد از صرف شربت و چائی حسب‌الامر جناب فلاطون آداب آقا میرزا سیدمهدی شریف‌الاطباء مدیر مدرسه افخمیه که از تربیت یافتگان و فاضل دانشمند است که با همت و غیرت وطنی از راحت خود گفتند پدران زحمت شاگردان را می‌کشد و سرموئی از دقایق تکالیف خود فروگذار نمی‌کند. اول طبقه شاگردان ابتدائی - دوم طبقه فارسی‌خوان - سوم طبقه علمی و عربی و ریاضی را یک به عرض آزمون و امتحان داده و همه از عهده جواب نیکو برآمدند. و بعد در عمل چهار قاعده اصل حساب و جمع و تفریق و ضرب و تقسیم امتحان دادند و در صحت هر یک از این اعمال و سایر متعلقات کمتر برای امتحان دهنده لغزش دست داد به خوبی می‌گفتند و به خوبی می‌نوشتند. واقع چنین ترتیب و وقع عظیمی در نفوس اعلیٰ محفل به هم رسانید. چه فی‌الحقیقه آن روز چیزهای ندیده و سخنان نشنیده دیده و شنیده‌اند. اگر مبالغه نباشد در این مدت پنجاه روز آن درجه از پیشرفت و ترقی در تحصیل خارق‌العاده است امیدوار است هر یک از ابناء وطن در ترقی و تمدن کوشش نمایند»^{۲۸}

نشریه حبل‌المتین به تاریخ ۲۴ ربیع‌الثانی ۱۳۲۴ق، درباره وضعیت مدرسه افخمیه، می‌نویسد: «قریب [بیش از] یک سال است که به تربیت و همت جناب مدیر بی‌نظیر آقامیرزا سیدمهدی خان شریف‌الاطباء مدرسه موسوم به افخمیه برای دبستانیان افتتاح شده، جناب علیقلی خان مسعودالملک رئیس فوج هزارجریب که یکی از هواخواهان طریق معارف و وطن‌پرست دولتخواه این عصر فرخنده به‌شمار می‌رود و در این سرحد اباعن‌جد خدمت به دولت علیه نمود از کیسه فتوت و همت بلند و بروز غیرت چندیست از تبریز دو نفر استاد قالیباف با دستگاه و لوازمات قالیبافی طلب و استرآباد وارد گردید. و در مدرسه افخمیه دو دستگاه قالیبافی دایر کرده همه‌روزه اطفال دبستانیان مشغول قالیبافی و تحصیل آن هستند. و تاکنون چند تخته قالیچه‌های ممتاز خوب از کارخانه بیرون آمده که هر قالیچه از سی تومان الی چهل تومان قیمت دارد چه شود که اعزه محترمین هم تأسی به این وجوه جسته اقلا دو دستگاه چرخ جوراب‌بافی به این مملکت بیارند و نام نیکی در این عالم به یادگار گذارند (نام نیکی گر بماند زآدمی / به کزو ماند سرای زرنگار) (ع.م)»^{۲۹}

ناگفته نماند که در زمان این رویداد، حاکم استرآباد سردارمفخم بود و نه سردار افخم، چراکه مؤسس دبستان

افخمیه در پایان سال ۱۳۲۳ق از حکومت استرآباد معزول شده و به جای او سردارمفخم بر تختگاه حکومت استرآباد نشسته و در ۲۴ محرم الحرام ۱۳۲۴ق به مرکز حکومت اش وارد شده بود.^{۳۰} متأسفانه، مؤلف کتاب «جایگاه استرآباد (گرگان) در نشریات عصر قاجار» به دفعات در کتاب خود، در دل توضیحاتی که ذیل تصاویر نشریات ارائه داده، سردارمفخم را با سردارافخم، یکی پنداشته، از جمله: ص ۴۶۹، ۴۸۲، ۴۸۸؛ تا جایی که حتی نام سردارمفخم در دل متن نشریه را ذیل همان نشریه، سردارافخم نگاشته است.

دلیل محکمی بر این مدعا، گزارش نشریه حبل المتین در شماره ۹، به تاریخ ۶ شعبان المعظم ۱۳۲۴ق است که می نویسد: «بعد از تعویض حکومت استرآباد به جناب سردارمفخم که از رجال صداقت شعار شاه پرست دولتخواه ملت پرور این دوره به شمار می آید و در ۲۴ محرم الحرام به مقرر حکومت نزول فرموده... سلخ محرم [پایان ماه محرم که حدود یک هفته پس از ورود سردارمفخم به استرآباد می باشد] آقامیرزا سیدمهدی شریف الاطباء مدیر مدرسه که از تربیت شدگان و افتتاح مدرسه از سر همت آن مرد معارف پرور گردیده، محض تبریک ورود ایالت جلیله، شاگردان مدرسه را با تمام معلمین در دیوانخانه باغ کلاه فرنگی حاضر ساخته و خود شریف الاطباء در جلو صفوف دبستانیان آمده صف آرایی نموده جناب مسعودالملک رئیس فوج هزارجریب معرفی از مدیر و سایر اجزاء مدرسه نمود. چهار نفر از اطفال در کمال فصاحت و بلاغت خطبه و اشعار مدیحه قرائت نموده مورد تحسین و آفرین گردیدند، بعد امتحاناتی هم از چند نفر اطفال در فارسی و عربی و هندسه و جغرافی و غیره به عمل آمده بیشتر از بیشتر مورد تحسین گردیدند و در همان مجلس، پنجاه تومان از کیسه فتوت به انعام معلمین و اطفال مرحمت کرده وعده دادند ان شاءالله بعد از مراجعت از اردو برای ترقی و دوام مدرسه املاکی وقف خواهیم نمود که باقیات صالحات از من به یادگار بماند و... نشان مخصوص هم برای دبستانیان فرمودند از خداوند خواهانم که رجال معارف پرور را همواره از مکاره محفوظ و مقضی المرام دارد.»^{۳۱}

متأسفانه حکومت سردارمفخم هم دوام و قوامی نیافت و در همین سال ۱۳۲۴ق، جای خودش را به نصرت اله خان امیراعظم (متولد ۱۲۹۶ق) داد. از این پس هم در دل مطبوعات قاجاری که در کتاب «جایگاه استرآباد (گرگان) در نشریات عصر قاجار» منتشر شده، رد و اثری از اخبار و گزارش پیرامون مدرسه افخمیه و مدیر آن به میان نیامده است.

***

تذکرا: استفاده از سه نقطه (...) در متن اخبار نشریاتی که در این مقاله مورد استفاده قرار گرفته، مربوط به واژگانی است که قابل قرائت نبود.

تذکر ۲: پانویس ها در سه صفحه بعد ضمیمه شده است.

پانویس‌ها

۱- محمدعلی خان یا آقابالاخان معین نظام از مقربان کامران میرزا نایب السلطنه بود، که در سال ۱۳۰۹ق وزیر صنایع و قورخانه شد و در ۱۳۱۳ق به لقب سردارافخم ملقب گردید. (ر.ک: محبوبی اردکانی، حسین، قتل ناصرالدین شاه، مجله یغما، شماره ۲۷۳، خرداد ۱۳۵۰، ص ۱۵۵) در اواخر حکومت ناصرالدین شاه قاجار، رئیس نظیمه تهران بود و در یکی از حوادث مشهور آن زمان، شورش خودجوش مردم تهران را که تا کاخ شاه قاجار هم هجوم برده بودند، پشت دروازه شمس‌العماره توسط تفنگچیان سردارافخم کشته شدند. (ر.ک: اصفری، حسن، زایش زمان، مجله کلک، مرداد ۱۳۷۷، شماره ۹۶، ص ۹) دلیل اصلی به حکومت رسیدن سردارافخم در استرآباد به دستور مظفرالدین شاه قاجار، مأموریت یافتن وی از جانب شاه به منظور دنبال کردن کار استرداد و بازخرید اسرا باشقانلو از ترکمانان بود. اما او در این امر موفق نشد و حتی به دلیل سهل‌انگاری و کم‌توجهی مورد بازخواست نیز قرار گرفت و همراه با سالارمفخم (حاکم بجنورد)، مفاخرالملک (رئیس ایل)، آصف‌الدوله (والی خراسان) و پسرش امیرحسین خان (حاکم قوچان)، مقصر شناخته شد و به علت قصور در انجام وظیفه طبق رأی کمیسیون تحقیق، به تنزل یک درجه نظامی و پرداخت پنج هزار تومان جزای نقدی و یک سال محرومیت از خدمات نظامی، محکوم شد. (ر.ک: مهاجری، علیرضا، اسارت نوامیس باشقانلو و نقش سردارمعزز شادلو در این حادثه، مجله پژوهشنامه تاریخ، شماره ۴۵، زمستان ۱۳۹۵، صص ۱۳۳، ۱۳۸ و ۱۳۹) او پس از حکومت استرآباد به مدت کوتاهی حاکم کردستان (۱۳۲۶هـ.ق) و حاکم گیلان (تا ۱۳۲۷هـ.ق) گردید. (ر.ک: خارابی، فاروق، انجمن اتحادیه آذربایجان، مجله نامه انجمن، شماره ۱۸، تابستان ۱۳۸۴، ص ۴۰) آقابالاخان سردارافخم، سرانجام در روز دوشنبه ۱۶ محرم ۱۳۲۷ق در عمارت مدیریه رشت، توسط مجاهدین رشتی [کمیته انقلابی ستارخان] همراه با دو تن دیگر از کارکنان دارالحکومه این شهر کشته شد. قاتلین جسد او را قطعه قطعه کردند و پس از او سپهدار [تنکابنی] را از انزلی به رشت آوردند، بر حکومت آن شهر و ایالت نشان‌دند. (ر.ک: کحال، حسین، استبداد صغیر، مجله گوهر، شماره ۵۰، اردیبهشت ۱۳۵۶، ص ۱۵۳).

۲- سرایلو، اشرف، اوضاع استرآباد در جنبش مشروطیت، با تکیه بر وضعیت ترکمنها، مجله گنجینه اسناد، شماره ۶۶، تابستان ۱۳۸۶، ص ۱۲. به نقل از روزنامه تربیت، سال هشتم، شماره ۳۵۷، صفر ۱۳۲۳هـ.ق، ص ۴. (نام سردارافخم، محمدعلی است که نویسنده مقاله یا روزنامه تربیت، به اشتباه، آن را غلامحسین نگاشته است)

۳- نجار، حمید، گزارش مطبوعات از حامیان مدارس مظفری (۱۳۱۴هـ.ق - ۱۳۲۴هـ.ق)، مجله خردنامه، شماره ۱۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ص ۹۶، برگرفته از نشریه تربیت، سال ششم، شماره ۲۷۷، دوم صفر ۱۳۲۱هـ.ق.

۴- منظور از هشت مدرسه علمی علمیه [سنتی و مذهبی] شهر گرگان، مدرسه عمادیه (در محله درب نو)، مدرسه دارالشفاء (یا شفائیه، در محله نعلبندان)، مدرسه حاج محمدتقی خان هزارجریبی (یا مدرسه زنجیردار یا حوزه علمیه امام صادق کنونی در محله نعلبندان)، مدرسه صالحیه (یا مدرسه حاجی ملامحمدصالح واقع در محله سرچشمه)، مدرسه سادات مفیدی (یا مفیدیه واقع در مرز محلات میدان، میرکریم و درب نو)، مدرسه سردار (یا مدرسه حاجی ملارضا استرآبادی یا مدرسه رضویه کنونی واقع در محله شیرکش)، مدرسه آقامحسن (یا محسنیه واقع در محله درب نو)، مدرسه یوسفیه (در محله میرکریم) می‌باشد که در آن‌ها دروس فقهی و مذهبی، قرآن و ادبیات عربی تدریس می‌شده است. (آموزش و پرورش نوین گرگان، صص ۳۴ تا ۳۷ / خاطرات آیت‌اله رئیسی)

۵- مرحوم سیدمهدی امیرخلیلی مشهور به شریف‌الاطباء متولد ۱۲۴۲خ در شهر دامغان، متوفی ۱۳۲۲خ است. لقب شریف‌الاطباء را نصرت‌اله خان امیراعظم حاکم سمنان و دامغان و شاهرو به او داده بود. او به پیروی از اقدام خردمندانه‌ی سردارافخم، درست چهار سال پس از افتتاح مدرسه افخمیه استرآباد - که البته متأسفانه با عزل سردار از حکومت استرآباد،

تعطیل گردید. در سال ۱۳۸۸خ، با همراهی مرحوم سید محمود امیرخلیلی نخستین مدرسه سبک جدید را در دامغان به نام نیریه بنیانگذاری نمود تا به جز ریاست نخستین مدرسه نوین در استرآباد، مؤسس نخستین مدرسه نوین در دامغان نیز لقب بگیرد. (منبع: نسخه آزمایشی وبسایت اینترنتی دامغان مرکز ایالت قومس به آدرس الکترونیکی <https://ghoumes.ir/>) (۲۴۹۶)

۶- ذبیحی، مسیح و امیرلطیفی، سید ابوالقاسم، سالنامه فرهنگ گرگان، ۱۳۳۷خ، صص ۳ و ۴.
۷- رجایی، رحمت‌اله، آموزش و پرورش نوین گرگان، نشر پیک ریحان، گرگان، ۱۳۹۴، ص ۴۱ به نقل از مرآت الوقایع مظفری، ج ۲، ص ۷۶۰.

۸- آموزش و پرورش نوین گرگان، ص ۴۱، ذیل پی‌نوشت ۲.

۹- همان، ص ۲۱۱.

۱۰- سالنامه فرهنگ گرگان، ص ۳.

۱۱- نوری، مصطفی، سرابلو، اشرف، اسناد تحولات فرهنگی گرگان و دشت (جلد اول) آموزش و پرورش، انتشارات بنام مؤسسه فرهنگی میرداماد، گرگان، ۱۳۹۴، ص ۴۳.

۱۲- معینی، اسداله، جغرافیا و جغرافیای تاریخی گرگان و دشت، ناشر مؤلف، ۱۳۴۴، ص ۳۶۶.

۱۳- اگرچه کتاب آموزش و پرورش نوین گرگان، در زمستان سال ۱۳۹۳، تألیف رحمت‌اله رجایی، مدیر مرکز دانشنامه گلستان و دبیر تاریخ دبیرستان‌های گرگان، به سرمایه اداره آموزش و پرورش شهرستان گرگان و انتشارات پیک ریحان گرگان در تیراژ نامشخص به انتشار رسید اما این کتاب تاکنون در کتابفروشی‌ها عرضه نگردیده و تنها در قالب هدیه توسط مؤلف و سرمایه‌گذار در اختیار برخی اشخاص قرار گرفته و بعضاً در برخی کتابخانه‌های عمومی و مدارس توزیع شده است. این امر هم تقریباً چند سالی به طول انجامید. در شماره ۲۲-۲۱ فصلنامه استرآباد، بهار و تابستان ۱۴۰۰، این کتاب به‌طور ویژه در خلال پرونده‌ی تاریخ آموزش و نوین گرگان، معرفی گردید و مورد نقد و بررسی قرار گرفت.

۱۴- آموزش و پرورش نوین گرگان، ص ۲۱۱ و روی جلد آن.

۱۵- معطوفی، اسداله، جایگاه استرآباد در نشریات عصر قاجار، ص ۴۴۱. تصویر روزنامه ایران سلطانی، دارالخلافه باهره طهران، به مدیریت مجیرالدوله مستوفی، شماره ۳، سال پنجاه و هشتم، صفحه ۱، یوم سه شنبه ۱۲ صفر المظفر سنه ۱۳۲۳ مطابق ۲۹ فروردین، موفق ۱۸ آوریل ماه فرانسه ۱۹۰۵م).

۱۶- همان.

۱۷- همان، ص ۴۴۳.

۱۸- همان، صص ۴۴۷ و ۴۴۸.

۱۹- نشریه مظفری در انشاء نام شریف اطباء دچار اشتباه گردیده و نام رئیس مدرسه را صدیق‌الاطباء نگاشته است.

۲۰- چنانکه معطوفی ذیل همین مطلب به درستی نوشته، از قرار معلوم این سید طاهر مجتهد که چند سال بعد نیروهای ضد مشروطه را هم در منطقه استرآباد رهبری می‌کرد از اشخاص محافظه‌کاری بود که با مدرنیته و ایجاد مدارس جدید هم مخالف بود.

۲۱- جایگاه استرآباد در نشریات عصر قاجار، صص ۴۴۵ و ۴۴۶.

۲۲- همان، ص ۴۴۶.

۲۳- همان، ص ۴۵۲.